

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक
डॉ. गणेशचंद्र शिंदे
डॉ. संजय जगताप
डॉ. विश्वाधार देशमुख
डॉ. संगीता घुगे

Assistant Professor
Shivaji College, Hingoli.
Tq. & Dist. Hingoli. (MS.)

परिकल्पना

© सम्पादकाधीन

प्रथम संस्करण : 2022

ISBN : 978-93-95104-09-8

मूल्य : ₹ 995

शिवानंद तिवारी द्वारा परिकल्पना, के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084
से प्रकाशित और शेष प्रकाश शुक्ल, दिल्ली से टाइप सेट होकर
काम्पैक्ट प्रिंटर्स, दिल्ली-110032 में मद्रित

54. मानवीय मूल्यांचा व्यक्तीजीवनावर प्रभाव एक अध्ययन 348
—सौमित्रा चिटकलवार
55. संत तुकारामाच्या अभंगातील मानवी मूल्ये 357
—प्रा. विनायक जाधव
56. दलित साहित्य आणि मानवी मूल्ये 361
—प्रा. अरुण बळीराम पडघन
57. संत तुकाराम यांच्या काव्यातील मानवी मूल्यांचा शोध 366
—डॉ. हनुमंत मारोतीराव भोपाळे
58. समाज सुधारणेत मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे व्यक्तिमत्व महात्मा बसवेश्वर 373
—प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण
59. अर्थशास्त्रातील नैतिक मूल्य एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 377
—प्रा. डॉ. डी.डी. भोसले
60. शरदचंद्र मुक्तिबोध यांच्या काव्यातून व्यक्त होणारा मानवी मूल्यांचा उद्घोष 381
—डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव
61. साहित्य आणि मानवी मूल्ये 391
—डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे
62. संत गाडगेबाबा यांनी जीवनात जोपासलेली मानवी मूल्ये 396
—प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे
63. प्रशासनातील नैतिकता 401
—डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव
64. आंबेडकरवादी साहित्यातील मानवी मूल्ये 405
—डॉ. ल.ना. वाघमारे
65. मानवी मूल्यांच्या परिप्रेक्ष्यातून ग्रामगीता एक अवलोकन 410
—डॉ. शारदा कदम
66. संत तुकाराम यांच्या अभंगातील मानवता 416
—प्रा. डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरें
67. 'वन पार्ट वुमन' कादंबरीतील अदृश्य सामाजिक दबाव आणि मानवी मूल्ये 420
—राहुल रमेश चित्लावार

साहित्य आणि मानवी मूल्ये

डॉ. संगीता नारायणराव मुंडे
शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली

मूल्य या शब्दाचा शब्दशः अर्थ मानवी गरज किंवा इच्छा यांची पुरती करणारी वस्तू असा होतो. पण नैतिक मूल्य म्हणजे केवळ इच्छांची पुरती असं म्हणता येत नाही. आत्मकल्याणार्थ जी वस्तू उपयुक्त ठरत असेल तिलाच नैतिक जीवनात मूल्य प्राप्त होत असते. वागणूक विषयीचे, वर्तणुकीविषयीचे आदर्श म्हणजे मूल्य असे म्हणता येईल. मूल्य म्हणजे काय? हे सांगताना अंजली कुलकर्णी म्हणतात, "सामान्यपणे सर्वांचे हितसंबंध जपले जावेत यासाठी वर्तणुकी संबंधी काही नियम, काही पद्धती स्वीकाराव्या, पाळाव्या लागतात मनुष्यप्राण्यापुरतेच बोलायचे झाले तर सर्वसाधारणपणे प्रत्येक माणसाला समाजात वावरताना, इतरांशी व्यवहार करताना आणि स्वतःचे जीवन जगताना ते आनंदाने, शांततेने सु व्यवस्थितपणे जगता यावे यासाठीच हे नियम बनवले जातात. व्यक्तीचे वैयक्तिक आणि सामाजिक स्वास्थ्य जपणे हा त्यामागील उद्देश असतो." म्णजे मानवी जीवन अधिक संपन्न, सुखी, आनंदी करण्यासाठी मानवी मूल्यांची आवश्यकता असते. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजात राहतो. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक घटकाचं हित लक्षात घेऊन ही मूल्यांची चौकट तयार केलेली असते. ती प्रत्येकाने पाळणं अपेक्षित असतं. समाजाच्या ते हिताचे असते. माणूस म्हणून जगताना, इतरांशी व्यवहार करताना त्याला काही नियम पाळावे लागतात. यालाच मानवी मूल्ये म्हणता येईल. मानवी मूल्यांमध्ये काही बदलणारी तर काही अपरिवर्तनशील अशी मूल्य मानली जातात. बदल हा सृष्टीचा नियम आहे. मानवी जीवन हे सतत बदलत असते. देश, काल, परिस्थितीनुसार त्यात बदल हा होत असतो. त्याच पद्धतीने मानवी मूल्ये ही बदलताना दिसतात. काळानुसार काही नवीन मूल्ये स्वीकारावी लागतात तर काही कालबाह्य झालेली मूल्ये सोडूनही घावी लागतात. अंजली कुलकर्णी यांच्या मते, "देश, काल आणि परिस्थिती यातील फरकानुसार वर्तणुकीविषयीच्या कल्पना, नियम, मूल्ये बदलत जातात. म्हणजेच मूल्ये ही आपण समजतो तितकी अबाधित, बदल होऊ न शकणारी अशी नसतात. अगदी कालाबाधित अशी काही मूल्ये आपण मानतो. त्यांना सुद्धा परिस्थितीनुरूप बदलावे लागते आणि ते अतिशय आवश्यक आहे." मानवी कल्याणाच्या हेतूनेच आज केलेले काही नियम पुढे चालून लागू होतीलच असे नाही, काळाच्या ओघात त्यात आवश्यक ते बदल करावे लागतात. असे झाले नाही तर, हे नियमच

समाजाच्या प्रगतीतील बेड्या ठरतात. आणि प्रगतीच्या आड येतात. ऊदा-स्त्रीच्या बाबतीतील काही नियम काळाच्या ओघात बदलली आहेत. त्यामुळे देश, काल, परिस्थितीप्रमाणे मूल्ये ही बदलणारी असतात. अंतिमतः मानवी कल्याण नजरेसमोर ठेवून तयार केलेली नियमांची चौकट म्हणजे मूल्ये होत. क्षमा, विवेक, स्वातंत्र्य, पवित्रता, करुणा, प्रामाणिकपणा, नम्रता, सत्य, अहिंसा, संवेदनशीलता, जबाबदारी, आदर, कृतज्ञता इत्यादी मानवी मूल्ये आहेत. आपलं आणि दुसऱ्याचे जीवन सुखी संपन्न करण्यासाठी या मूल्यांची कास प्रत्येक व्यक्तीने धरणे आवश्यक आहे.

साहित्य आणि मानवी मूल्ये यांचा जेव्हा विचार होतो तेव्हा साहित्याची निर्मिती करणारा साहित्यिक हा समाजाचा एक घटक असतो हे लक्षात घ्यावे लागते. साहित्य ही जशी त्या साहित्यिकाची वैयक्तिक निर्मिती असते. त्याच वेळेस तो साहित्यिक ज्या समाजात राहतो तेथील रूढी, परंपरा, आचार विचार, भाषा, भौगोलिक, सांस्कृतिक वातावरण या सर्वांचा परिणाम त्याच्यावर होत असतो. समाजात घेतलेल्या अनुभवातूनच त्याची जडन-घडन होत असते. आपल्याला आलेल्या अनुभवालाच तो साहित्यातून शब्दबद्ध करत असतो. साहित्यिक हा सामान्य माणसाप्रमाणेच एक माणूस असतो. मात्र त्यांच्याकडे संवेदनशीलता अधिक असते. त्यामुळे तो कोणत्याही घटनेकडे अधिक संवेदनशीलपणे पाहू शकतो. त्या घटनेची व्यवस्थित चिकीत्सा करू शकतो. एका अर्थाने साहित्य म्हणजे त्या त्या समाज जीवनाचे यथार्थ दर्शनच असते. म्हणूनच समाजाच्या अभ्यासासाठी त्या त्या काळातील साहित्यकृतीचा अभ्यास केला जातो. डॉ. विद्या व्यवहारे यांच्या मते, "साहित्याचे मूल्य दुहेरी असते. समाजातील एक सर्जनशील कृती म्हणजेच एक सांस्कृतिक घटना म्हणून आणि एक स्वतंत्र कला निर्मिती म्हणून. साहित्यकृती ही समाजात घडत असल्याने समाजाचा या संदर्भात विचार अपरिहार्य ठरतो."³ यातून साहित्य आणि समाज यांचा संबंध लक्षात येतो. त्यामुळे मानवी जीवनाचं कल्याण साधनाऱ्या, मानवी मूल्यांची रुजवणूक करण्याचं काम साहित्य करत असतं.

प्राचीन काळी मम्मटाने साहित्याची जी प्रयोजनं सांगितली आहेत, त्यामध्ये 'व्यवहार ज्ञान' आणि 'कांतासम्मित उपदेश' ही जी दोन प्रयोजन आहेत त्यातून समाजाला हितकारक अशा गोष्टी किंवा ज्ञान देणे अपेक्षित आहे. म्हणजेच समाजाला दिशा देण्याचे काम साहित्य करते. कसे वागावे कसे वागू नये हे सांगते. तसेच चांगले काय वाईट काय हे देखील सांगते. म्हणजेच मानवी मूल्ये प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे वाचकाच्या अंगी रुजवते. साहित्यातून केलेला उपदेश हा पत्नीप्रमाणे प्रेमळपणे केलेल्या उपदेशासारखा असतो. त्यामुळे तो लगेच पटतो.

मराठी साहित्यात खूप मोठी लोकसाहित्याची परंपरा आहे. लोकसाहित्यात नितीकथा मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळतात. लहान मुले म्हणजे उद्याचे भावी नागरिक असतात. ते निती संपन्न, आदर्श नागरिक होण्यासाठी गोष्टीच्या माध्यमातून मानवी मूल्ये सांगितली जातात. नितीकथांची निर्मिती मानवी मूल्ये समाजात रुजावीत

कार्य हेतूने करण्यात आलेली आहे. जातक कथा किंवा प्राणी कथा यांची उदाहरणे आहेत. रामायण आणि महाभारत हे तर आपलं अभिजात साहित्य आहे. जीवनातील प्रत्येक समस्या, प्रत्येक स्वभावाची माणसे यात भेटतात. त्यातून कळत नकळतपणे मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला आहे. नेकीने वागणाऱ्या, दुसऱ्याचा विचार करणाऱ्या, समाजाच्या भल्यासाठी काम करणाऱ्या व्यक्तींचा नेहमी विजय होतो. हा विचार ही महाकाव्य देतात. महानुभाव साहित्य किंवा संत साहित्य याचं प्रयोजनच लोककल्याण हे होतं. त्यामुळे मानवी मूल्यांची रुजवणूक हे साहित्य करतं. चांगलं काय वाईट काय. याची जाण या साहित्याच्या वाचनाने येते. संत तुकाराम आपल्या अभंगाचं प्रयोजन सांगताना म्हणतात, “बुडती हे जन न देखवे डोळा म्हणून कळवळा येत असे.” म्हणजे सामान्य माणसाला कोणी फसवत असेल, त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेत असेल तर त्याला वेळीच सावध करण्याचे काम संतांनी आपल्या अभंगातून केले आहे. संत नामदेवांनी “नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी” असं म्हटलेलं आहे. म्हणजे सामान्य माणसाला खरे ज्ञान देणे गरजेचे होते. तेच काम संतांनी आपल्या साहित्यातून केले आहे. संत ज्ञानेश्वर ‘पसायदानाच्या’ माध्यमातून संपूर्ण मानवी जातीचे कल्याण अपेक्षिततात. हे साहित्य स्वतःसाठी नव्हतं तर ते समाजाच्या भल्यासाठीच निर्माण झालं होतं. समाजावर योग्य संस्कार करणं, समाजाला योग्य दिशा दाखवणे हाच या साहित्याचा उद्देश होता. संपूर्ण संत साहित्य हे मानवी कल्याण हेच प्रयोजन ठेवून लिहिल्या गेलेलं दिसतं. जे जे मानवी जीवनासाठी हितकारक आहे त्याचा पुरस्कार आणि जे मानवी जीवनासाठी घातक आहे अशा सर्व गोष्टींचा, प्रवृत्तींचा निषेध या साहित्यातून केलेला दिसतो. चिरंतन मानवी मूल्य रुजवण्याचं, वाढवण्याचं कार्य या साहित्यातून शेकडो वर्षे झालेलं आहे. त्यामुळे काळाच्या ओघात आजही हे साहित्य टिकून आहे. अभिजात साहित्य म्हणून ज्याला ओळखलं जातं ते साहित्य मानवी मूल्यांची रुजवणूक करणार असंच साहित्य असतं.

आधुनिक साहित्याचा या दृष्टीने विचार केला असता आपल्याला असे दिसते की, ह.ना. आपटे, श्री. म.माटे, केशवसुत इत्यादी प्रारंभीच्या आधुनिक साहित्यिकापासून ते अलीकडच्या काळातील वेगवेगळ्या प्रवाहातून लेखन करणाऱ्या नवोदित लेखकांपर्यंत जे साहित्य निर्माण झाले आहे त्यातून मानवी जीवनातील वेगवेगळे प्रश्न, समस्या यांचे चित्रण जसे आले आहे. तसेच त्यावरील उपायांचे चित्रण देखिल आलेले पाहायला मिळते. म्हणजेच मानवी हित हीच प्रेरणा याही साहित्यातून दिसून येते. ‘कलेसाठी कला’ की ‘जीवनासाठी कला’ हा वाद आधुनिक मराठी साहित्यात खूप गाजला. दोन्ही मतप्रवाहाच्या लोकांनी आपल्या आपल्या भूमिकेचे समर्थन केलेले दिसते. मुळात कोणतीही कला मानवी जीवन सुखी, समृद्ध आणि सौंदर्य पूर्ण करण्यासाठीच निर्माण झालेली दिसते. उदा एकच प्याला आणि नटसम्राट ही दोन्ही नाटकं मराठी साहित्यातील खूप गाजलेल्या शोकांतिका आहेत. या दोन्ही कलाकृतीतून

मानवी जीवनासंबंधी उपकारक असा संदेश दिला आहे. एकच प्याला हे नाटक पाहिल्यानंतर अनेक जणांनी दारू सोडली. तर नटसम्राट हे नाटक पाहिल्यानंतर आई-वडिलांना आपल्या मुलावर किती अवलंबून राहावे हे समजले. पैसा हा जीवनात आवश्यक आहे आणि शेवटपर्यंत त्याच्यावर आपला मालकी हक्क असणे आवश्यक आहे हे समजले. अशा पद्धतीने कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र यातून मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो आणि त्याचा परिणाम वाचकांच्या मनावर निश्चितच होत असतो. मानवी मूल्ये ही समाजाचं, मानवाचं हित साधण्यासाठीच तयार झालेली असतात. त्यामुळे कलेतून कळत नकळतपणे मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला असतो. डॉ. विद्या व्यवहारे यांच्या मते, "साहित्य ही एक आशयप्रधान ललित कला असल्याने तिचा केवळ कलेच्या दृष्टीने अभ्यास करून चालत नाही. साहित्यातील आशय व्यक्ती आणि समाजजीवन सलग्न असतो. साहित्यकृतीचे मोल ठरवितांना त्यातील जीवनमूल्य ही महत्त्वाची असतात."४

आधुनिक काळात एकूणच मानवजाती पुढील प्रश्न बदलले आहेत. मानवाने खूप वैज्ञानिक, भौतिक प्रगती केली. भौतिक सुखाच्या मागे लागून आज माणूस शाश्वत सुख हारवून बसला आहे. पर्यावरणाचे खूप मोठे भयानक असे प्रश्न आपल्या समोर निर्माण झाले आहेत. यातून मानवी अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह उभे झाले आहे. भोगवादी, चंगळवादी प्रवृत्ती वाढल्यामुळे शांतता, समाधान ही मानवी मूल्ये हारवत चालली आहेत. हावरटपणा, अतिलालसा, स्वार्थासाठी वाटेल ते अशा विकृती समाजात वाढत आहेत. नैतिक मूल्यांचे अधःपतन होताना दिसत आहे. अशा या अंधकारमय काळात मानवी जीवन जर टिकून ठेवायचे असेल तर, त्यावर एकच उपाय म्हणजे मानवी मूल्यांचा पुरस्कार करणे. ती लोकांपर्यंत रुजवण्यासाठी प्रयत्न करणे. हे कार्य प्राचीन काळापासून साहित्याच्या माध्यमातून होत आले आहे. आधुनिक काळातही साहित्य हे कार्य करत आहे. मराठी साहित्यात निर्माण झालेले वेगवेगळे प्रवाह जर पाहिले तर आपल्याला असे दिसते की, त्या त्या प्रवाहाच्या साहित्यातून त्या त्या समाज गटाचे प्रश्न मांडले आहेत. अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम साहित्य हे करत असतं. त्यामुळे साहित्य आणि मानवी मूल्य यांचा संबंध आहे. आजच्या काळातही समाजात नैतिक मूल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी साहित्याचा चांगल्या पद्धतीने वापर होऊ शकतो. आजच्या मूल्यहीनतेच्या काळात विवेकाने वागायला, प्रामाणिकपणे व सचोटीने जीवन जगायला, दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा, मताचा आदर करायला, संवेदनशील बनायला, जबाबदारीची जाणीव करून घायला मदत करणाऱ्या बदल कृतज्ञता व्यक्त करायला शिकवण्याचं काम साहित्य करते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूलभूत हक्काची रुजवणूक साहित्याच्या माध्यमातून होत असते. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे मानवी मूल्यांची रुजवणूक साहित्याच्या माध्यमातून होते. त्यामुळे साहित्य आणि मानवी मूल्य यांचा संबंध हा अन्योन्य अशा प्रकारचा आहे.

1. कुलकर्णी अंजली स्त्री स्वत्वाचा शोध, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर. प्र.आ. 2010 पृ. 14
2. कुलकर्णी अंजली स्त्री स्वत्वाचा शोध, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर. प्र.आ. 2010 पृ. 15
3. 2003 पृ. 61
4. डॉ. व्यवहारे विद्या साहित्य विमर्श, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. प्र.आ. 2003 पृ. 65

Assistant Professor
Shivaji College, Hingoli.
Tq. & Dist. Hingoli. (MS.)